

ਅਗਸਤ 1909 ਤੋਂ ਅਗਸਤ 2009 ਤੱਕ

ਇਹ ਇੱਕ ਨਾਟਕੀ ਮੌਕਾ-ਮੇਲ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਟਕ 'ਚੰਦਰ ਹਰੀ' ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਨਾਟ-ਲੇਖਕ ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੇ ਗਏ 'ਆਦਿ-ਕਥਨ' ਉੱਤੇ 1 ਅਗਸਤ, 09 ਦੀ ਤਰੀਖ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ। 'ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ' ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਆਦਿ-ਕਥਨ ਲਿਖਦਿਆਂ ਮੈਂ ਵੀ ਮਿਤੀ 1 ਅਗਸਤ, 09 ਪਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਉਹ 1909 ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ ਤੇ ਇਹ 2009 ਦੀ। ਵਿਚਕਾਰ ਪੂਰੀ ਇੱਕ ਸਦੀ ਦਾ ਫ਼ਾਸਲਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਇੱਕ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਲੰਬੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਲਿਖਦਿਆਂ ਮੈਂ ਠੀਕ ਉਹੀ ਉਤੇਜਨਾ ਅਤੇ ਰੋਮਾਂਚ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਸ਼ਾਇਦ ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕ 'ਚੰਦਰ ਹਰੀ' ਲਿਖਦਿਆਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਉਸ ਘੜੀ ਨੂੰ ਨਾਟ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਘੜੀ ਨੂੰ ਨਾਟ-ਚਿੰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਵੀ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਬਾਵਾ ਜੀ ਨੂੰ 'ਚੰਦਰ ਹਰੀ' ਲਿਖਦਿਆਂ ਸ਼ਾਇਦ ਨਵੀਂ ਵਿਧਾ ਦਾ ਚਾਅ ਹੋਵੇ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਦੀ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਦੌਰਾਨ ਸਵਾ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਨਾਟ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚ ਕੇ ਪਰੰਪਰਾ-ਵਿਹੂਣੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਇੱਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਡਰ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਣਥੱਕ ਉੱਦਮਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਕਚਿਆਈ ਨਾ ਰਹਿ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਰਹਿ ਜਾਣੀ ਸ਼ਾਇਦ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਦੀ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਇੱਕ ਇਕੱਲੇ ਦੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਗੰਭੀਰ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਬਣ ਸਕੇ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਇੰਨਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ।

ਇਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਇੱਕ ਉਲਝਣ ਭਰਿਆ ਕੰਮ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਚਿੰਤਨ ਜਿਸ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦਾ ਸੀ; ਖ਼ੁਦ ਇਸ ਵਿਧਾ ਨਾਲ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਤਕਲੀਫ਼ਦੇਹ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ-ਕਸਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜੇ

ਥੀਏਟਰ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਕਰਮੀ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਚਿੰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਮਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰਾ ਸੀ/ਹੈ। ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚੀ ਨੇਮਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਚਿੰਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ-ਪਰਖਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਦਿੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਬਹੁਤ ਵਿਕਸਿਤ ਪੱਛਮੀ ਨਾਟ-ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਅਨੇਕ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਇਹ ਨੇਮ ਅਰਸਤੂ ਅਤੇ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਕਾਲ ਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਵਿਧਾ, ਜਿਸ ਕੋਲ ਸਹੁੰ ਖਾਣ ਜੋਗਾ ਵੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰੈਸੀਨੀਅਮ ਮੰਚ ਨਹੀਂ, ਦੀ ਅਤਿ-ਵਿਕਸਿਤ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਪੱਛਮੀ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ 'ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਹਉਕਾ ਹੀ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਨਾਟਕ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਪਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਯਤਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਇਸਦੇ ਆਪਣੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਛਾਣ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਹੈ ਕੀ ਤੇ ਇਹ ਬਣਦਾ ਕਿਵੇਂ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ, ਇਸਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਵਚੇਤਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਇਸ ਉੱਤੇ ਦਬਾਅ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਾਟ-ਵਿਧਾ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੱਛਣਾਂ ਨਾਲ ਇਸਦੀ ਨੇੜਤਾ; ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਕੁਝ ਸੀ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਹਿਮ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਤਲਾਸ਼ਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਨਾ ਕਿ ਅਰਸਤੂ-ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ-ਬੈਕਟ ਅਤੇ ਬ੍ਰੈਖਤ ਵਰਗੇ ਪੱਛਮੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੱਭ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਪਰ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਸਗੋਂ ਵਿਦਵਾਨ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਸਦਾ ਇਸਨੂੰ ਸਾਹਿਤ-ਪਾਠ ਵਾਂਗ ਵਿਚਾਰਿਆ। ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਟੇ ਵੀ ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਮਿਲਦੇ।

ਆਪਣੇ ਇਸ ਸ਼ੋਧ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਅਜਿਹੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਚਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਨਾਟ-ਕਲਾ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਸਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਇਸਦੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਮਨੌਤਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪੁਨਰ-ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਭਰ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਥਾਪਤੀ ਦੇ ਟਕਰਾਅ ਵਿੱਚ ਖੜਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅੱਜ ਵੀ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟ-ਵਿਧਾ ਦਾ ਜਨਮ 'ਧਰਮ' ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਇਆ। ਜਦ ਕਿ 'ਧਰਮ' ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਵੱਖਰੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਵਿਰੋਧੀ ਵੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ-ਭਰ ਦਾ ਨਾਟਕ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਸੁਹਜਵਾਦੀ ਸਰੂਪ ਕਰਕੇ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਇਹ ਨਾਟਕ ਵਿਸ਼ਵ-ਨਾਟਕ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਭਾਗ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਦਾ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਗਸਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ,

ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਮਾਂਤਰ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪੂਰਬਲੀ ਲੋਕ-ਨਾਟ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਇਸ ਵਰਗੇ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ-ਭਰ ਵਿੱਚ ਉਵੇਂ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਜਦ ਕਿ ਹਰੇਕ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜਸੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਦੇ ਚਲਦਿਆਂ ਜਦ ਕਦੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਨਾਟਕ ਦੀ ਹੋਂਦ ਪੇਤਲੀ ਪਈ, ਇਹ ਨਾਟ-ਵਿਧਾ ਲੋਕ-ਨਾਟ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਢਲ ਕੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਕਾਇਮ ਕਰ ਰੱਖ ਸਕੀ। ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਮੱਧਕਾਲੀ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤ ਅੰਦਰੋਂ ਮੁੱਕ ਗਈ ਨਾਟ-ਚੇਤਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗਲਤੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ, ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਇਸਦੇ ਲੋਕ-ਤੱਤ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਕੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਨਾਟ-ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪਰਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ। ਲੋਕ-ਜੀਵਨ, ਲੋਕ-ਵਿਹਾਰ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਭਾਵਾਤਮਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੂਨਾਨੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਨਾਟਕ ਵਰਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਪੱਧਰ ਦਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭਰਤਮੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਅਰਸਤੂ-ਪਲੈਟੋ ਦੇ ਪਛਾਣੇ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਨਾਟਕ ਤੋਂ ਪੂਰਬਲੀ ਕਿਸੇ ਲੋਕ-ਨਾਟ ਪਰੰਪਰਾ ਵਰਗਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ 'ਆਮ-ਆਦਮੀ' ਹੈ। ਇੱਕ ਸਦੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਜਿਹੇ ਜਿਹੇ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਸੰਕਟ ਭੋਗਦਾ ਆਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮਾਰ ਆਮ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਹੀ ਤਾਂ ਪਈ ਹੈ। ਸਮੂਹ ਦੀ ਵਿਧਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾਟਕ ਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ 'ਲੋਕ' ਤੋਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਟੁੱਟ ਸਕਦਾ। ਇੱਕ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਦਰਸ਼ਕ ਆਮ ਲੋਕ ਹੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਿਹਾਰਕ ਸੂਝ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸ਼ਹਿਰਾਂ-ਕਸਬਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦਰਸ਼ਕ ਮੰਡਲੀ ਸਿਰਜ ਸਕਿਆ ਹੈ।

'ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ' ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਸੰਕਟ ਇਸਦੀ ਪਛਾਣ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇਸਦੀ ਗਲਤ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਸ਼ੋਧ-ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਜਨਮ, ਇਸਦੇ ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ, ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕ ਨਾਲ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਿਖੇੜ, ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਂਤਰ ਰੰਗਮੰਚ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੂਝ ਅਤੇ ਸਮਝ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਇਕਾਂਗੀ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਲਘੂ-ਨਾਟਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੇਮਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਰੰਗਮੰਚ' ਅਤੇ 'ਇੱਕ ਪਾਤਰੀ ਨਾਟਕ' ਆਦਿ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਉੱਤੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਚਾਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਕਰ

ਸਕੇ। ਜਿੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵਗਤ ਪਸਾਰ ਆਮ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੰਗਮੰਚੀ ਨੇਮ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਇਕਾਂਗੀ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ।

ਹਥਲੇ ਜ਼ੋਧ ਕਾਰਜ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਂਦਰੂ ਜਾਂ ਘੱਟ ਚਰਚਿਤ ਸਮਝ ਕੇ ਅਣਡਿੱਠ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪੁਨਰ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਸ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਸਿੱਟੇ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਨਾਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਰ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਾ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। ਸੰਤ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚਕਰਵਰਤੀ, ਪ੍ਰੋ. ਦਇਆਰਬੀਰ ਸਿੰਘ ਬੀਰਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਤਿੰਨ ਅਜਿਹੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲਾਗਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਕਿਸੇ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਾਂਮਾਤਰ ਚਰਚਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਨੇਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਨਾਟਕਾਂ ਸਮੇਤ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ, ਇਬਸਨ, ਬ੍ਰੈਖਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿੰਦੈਲੋ ਵਰਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਅਤੀਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇੱਛਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਨਾਟਕ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਪਰ ਬਹੁਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ 'ਤੇ ਵੀ ਹਾਸਿਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ। ਫਿਰ ਵੀ ਸਦੀ ਦੇ ਲਗਪਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਟ-ਪਾਠ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਡੀ. ਐਮ. ਕਾਲਜ, ਮੋਗਾ ਦੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਅਨ ਸ਼੍ਰੀ ਦਰਸ਼ਨ ਮਲਹੋਤਰਾ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਲਜ, ਮੋਗਾ ਅਤੇ ਐਸ. ਡੀ. ਕਾਲਜ, ਮੋਗਾ ਦੇ ਪ੍ਰਾਧਿਆਪਕ ਸਾਥੀਆਂ ਡਾ. ਪਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਪ੍ਰੋ. ਤਰਸਿੰਦਰ ਕੌਰ; ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੀ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਬਜਾਜ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਨੀਲੋਂ ਦਾ ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੇ ਸ਼੍ਰੀ ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ; ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਮਾਲਾ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸ਼੍ਰੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀ, ਨਾਟਕਕਾਰ ਚਰਨਦਾਸ ਸਿੱਧੂ, ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਵਰਿਆਮ ਮਸਤ, ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਗੁਲਾਟੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕਕਾਰ/ਰੰਗਕਰਮੀ ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਰਿਣੀ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਇੱਕ ਬੇਨਤੀ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੁਰਲੱਭ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਆਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈਆਂ।

ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹਾਂ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕਦੇ ਨਾ ਕਰ ਸਕਾਂ, ਆਪਣੇ ਨਿਗਰਾਨ ਅਧਿਆਪਕ ਡਾ. ਉਮਾ ਸੇਠੀ ਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੇਰੇ

ਉਲਝੇ ਹੋਏ ਸਵਾਲਾਂ ਨਾਲ ਜੁਝਣਾ ਪਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਨਾਟਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਮ-ਖੇਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ-ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਨੇਕ ਮੌਕੇ ਅਜਿਹੇ ਆਏ, ਜਦ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਾਰਜ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਲੱਗਾ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਹੌਂਸਲੇ ਸਦਕਾ ਇਹ ਕਾਰਜ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਡਾ. ਆਤਮਜੀਤ ਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਮੇਰੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਇਹ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸੀ ਪਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਹੌਂਸਲੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਕਦੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਉਲਝਣ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ, ਡਾ. ਸਬਿੰਦਰਜੀਤ ਸਾਗਰ, ਡਾ. ਰਘੁਬੀਰ ਕੌਰ, ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਡਾ. ਅਜੀਤ ਪਾਲ, ਪ੍ਰੋ. ਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦੀਸ਼ ਵਰਗੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਸ਼ੁਭ-ਚਿੰਤਕ ਅਤੇ ਦੇਸਤ ਸਦਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਲਈ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਮੈਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਦਿਲੋਂ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸ਼੍ਰੀ ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੀ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹਾਂਗਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕੀ ਫਾਰਮੈਲਟੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ।

ਆਪਣੇ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਘਰੇਗੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਛੋਟ ਦਿੱਤੀ, ਸਗੋਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਿਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਜੋਖਮ ਤਾਂ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਇੱਕ ਸਦੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ-ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਨੂੰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ।

ਸਥਾਨ : ਮੋਗਾ

ਮਿਤੀ : 1 ਅਗਸਤ, 2009

(ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ)

